

**Темазы: Тыва улустуң төрөөн
дылының ужур-дузасы.
Тыва дылдың шинчээчилери.**

Сорулгалары:

1. Тыва дыл –Тыва Республиканың күрүне дылы база башкылаашкынның болгаш кижизидилгениң дылы деп билигни улам ханы сайгарары.
2. Тыва дылдың шылгараңгай шинчээчилери болгаш тыва дыл эртемденнериниң допчу-намдары болгаш ажыл-ижи-биле таныжары.
3. Тыва дылга хүндүткелди болгаш ынак болурунга чаңчылды улам ханыладыр.

План:

1. Тыва дыл – тыва улустун национал дылы.
2. Тыва дылдың эң сайзыраан хевири-национал литературлуг дыл тургустунган.
3. Тыва дыл-башкылаашкынның болгаш кижизидилгениң дылы.
4. Тыва дылдың национал культураның сайзыраарыңга, тыва кижилерниң эртем чедип алырыңга ужур-дузазы.
5. Матиас Александр Кастрен тыва дылды шинчилээр ажилды эгелээн.
6. Академик В.В. Радлов – тыва дылдың эң баштайгы шинчээчизи.
7. Профессор Н.Ф. Катанов- тыва дыл дугайында эртемниң үндезилекчизи.
8. Профессор А.А. Пальмбах тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың шылгараңгай шинчээчизи.
9. Владимир Михайлович Надеяев – тыва лингвистерни өөредип, кижизиткен педагог.
10. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту болгаш Тываның Күрүне Университеди – тыва дыл тывылган соонда, тыва дылды шинчилээриниң төптери.
11. Дыл шинчээчилери – тыва эмдемденнер.

Башкының кирилде сөзү (Улуг эвес дыңнадыг).

Тыва дыл-Азия төвүндө чурттап чоруур тыва нация чоннуң төрөөн дылы. Ол XX-ги чүс чылдың 30 чылдарында тургустунган дээрзин моон мурнунда кичээлдерге чугаалашкан бис.

Тыва дыл ниитилел амыдыралынга канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг. Эң баштай тургустунуп келгени-биле чергелештир тыва чогаал база деңге сайзырап, чоннуң эрткен төөгүзүн билип алырынга үлүг-хуузун киирип чоруур.

1991 чылдан эгелеп тыва дыл күрүне дылы кылдыр санаттынып турар. Ооң-биле чергелештир ук дылдың ниитилел функциялары (хүлээлгелери) улам калбарган. Ону республиканың уруглар садтарында, школаларда, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөредип турар.

Тыва дылда хөй санныг солун-сеткүүлдер, янзы-бүрү номнар парлаттынып, радио, телевидениеде дамчыдылгалар эртип турар. Ниитизи-биле алырга, тыва дыл тыва культураның, ниитилелдин сайзыраарынга улуг ужур-дузалыг.

Тыва дылды XIX-ку чүс чылда-ла эртемденнер шинчилеп эгелей бергенин дараазында рефераттардан билип алыр бис.

Тыва дылдың ужур-дузазы.

Тыва дыл –тыва улустуң национал дылы болур.Ында тыва улустуң мерген угааны мөөңнеттинген. 1989 чылда чоруткан бүгү эвилелдин чурттакчы чонунуң чизе-бүрүткелин езугаар алырга,Тывада 308,6 муң кижичурттап турар. Оларның иштинден 198,3 муң кижичурттап турар.

Революция мурнунда тыва дыл аас –биле чугаалажып харылзажырының база байлак аас чогаалының дылы турган. Национал бижик чогааткан соонда, ооң ниитилелге ужур- дузазы улгаткан. Тыва дылдың эң сайзыраан хевири-национал литературлуг дылдың тургустунганы деп санаттынып турар. Ол ам бүгү талалыг хөгжүп, сайзырап бар чыдар.

Тыва дыл кырынга уран чүүл болгаш хөй жанрлыг чечен чогаал хөгжүп орар.

Тыва дыл- 1991 чылдан бээр орус дыл –биле деңге Тыва Республиканың күрүне дылы.Ол- башкылаашкынның болгаш кижизидилгениң база дылы.Амгы үеде 1-4 класстарга чедир тыва дыл кырынга бүгү эртемнерни башкылап турар. Оон ыңай тыва литературлуг дылды тыва школаның 1-11 класстарында,педколледжте, Тываның Күрүне университетинин филология болгаш педагогика факультеттеринде, профессионал-техниктиг училищелерде тускай эртем кылдыр өөренип турар.

Тыва дыл кырынга номнар болгаш солуннар парлаттынып, күрүнениң албан - организация черлеринин ажил-чорудулгазын боттандырып,радио болгаш телевидение дамчыдылгалары бооп турар. Ынчангаш тыва национал литературлуг дылдың хөгжүлдези национал культураның сайзыраарына, тыва кижилернин эртем-билиг чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

**Тыва дыл- 1991 чылдан бээр орус
дыл –биле деңге Тыва Республиканың
күрүне дылы.Ол - башкылаашкынның
болгаш кижизидилгениң дылы.**

Номда сан-чурагайлар

1989 чылда чоруткан бүгү эвилелдин чурттакчы чонунуң чизе-бүрүткелин ёзугаар алырга, Тывада 308,6 муң кижичурттап турар. Оларның иштинден 198,3 муң кижичурттап турар (64%)

Сөөлгү сан-чургайлар

2010 чылда чоруткан бүгү Россияның чурттакчы чонунуң чизе-бүрүткелин ёзугаар алырга, Тывада 305,5 мун кижичурттап турар. Оларның иштинден 235,3 муң кижичурттап турар (77%).

Түңнел:

1989 чылдан 2010 чылга чедир Тывада чурттакчы саны 3 мун 100 кижичурттап турар эвээжээн. Оларның иштинден тываларның саны 37 муң кижичурттап турар өскен (13 % немешкен).

Матиас Александр Кастрен

Матиас Александр Кастрен

Тыва дылды шинчилээр ажылды фин эртемден Матиас Александр Кастрен эгелээн. Ол 1847 чылда чазын Минусинск можузунга чедип келген. Хакас дылдың диалектилеринге хамаарышкан материалды чыгбышаан, ук черниң чурттакчыларындан оларның кожалары тываларның дылының дугайында чамдык демдеглелдерни кылып ап чораан. Ынчалза-даа аңаа ооң сеткили ханмаан. Ынчангаш А. Кастрен Тывага 1847 чылдың июльдуң эгезинде Тожу районда Сыстыг-Хем бажынга чедип келген. Ол бир неделя иштинде дөрт чүс хире тыва сөстү бижип алган. Сөөлүндө барып ол сөстөрниң лексика болгаш фонетика талазы-биле онзагайларын шинчилээш, “Койбал”-карагас-сойот-качин-камасин словарь” аттыг ажылынга көргүскен. Кастрен тыва дылдың хакас болгаш тофа дылдар-биле дөмейлээшкээниң дугайында база бижээн.

Василий Васильевич Радлов

Василий Васильевич Радлов

Шылгараңгай орус эртемден, тюркологияның үндезилекчизи Василий Васильевич Радлов тыва дылды эң-не баштай шинчилеп эгелээн эртемденнерниң бирээзи. Ол (Фридрих Вильгельм) 1837 чылда Берлинге хоорай комиссарының өг-бүлезинге төрүттүнген. Классиктиг гимназияны дооскаш, Берлин университетиниң философия факультетинге өөренип кирген. Орус дылды өөренип турган. 1858 чылда философия доктору деп атты алган.

1861 чылдың июль эгезинде чүгле 4 хонук иштинде Бай-Тайганың Кара-Хөл чоогунга чораан. Аалдарга кирип, тыва дылды дыңнап чорааш, 2 тоолду база 4 ырны тыва дыл кырынга бижип алган. Ооң ажылы тыва дылга хамаарышкан баштайгы ажылдарга санаттынып турар.

Ооң Тывадан бижээни, чыгганы тоолдарын, ырларын “Образцы народной литературы тюркских племен» деп ажылының баштайгы номунда парлаан. Ол тыва фонетиканың кол онзагай чүүлдерин эскерген. Василий Васильевич Радлов 1918 чылда мөчээн.

Николай Федорович Катанов

Николай Федорович Катанов

Николай Федорович Катанов-профессор, тыва дылдың шылгараңгай шинчээчизи, тыва дыл эртеминиң үндезилекчизи.

Ол 1862 чылдың май 6-да Абакан хемниң солагай эриинде Изеал ховузунга чурттап чораан сагай аймактыг өг-бүлеге төрүттүнген.

1903 чылдың декабрь 7-де Санкт-Петербург университетинге “ Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского наречия “ деп темага магистр (кандидат) диссертациязын камгалаан.

1889 чылда Тывага чоруп келгеш, тыва улустуң дылын шинчилеп, амыдырал-чуртталгазын көрүп, янзы-бүрү дыл материалдарын чыып алган. Сөөлүндө кээп “ Опыт исследования урянхайского языка” деп ажылды бижээн. Ол болза тыва дылды өске түрк дылдар-биле деңнеп тургаш, бүгү талазы-биле хандыр шинчилээн ажыл болур.

Ынчангаш IX вектиң ийиги чартыында Василий Васильевич Радлов биле Федорович Катанов тыва дылды эртем талазы-биле шинчилээр ажылды эгелээн.

Александр Адольфович Пальмбах

Александр Адольфович Пальмбах бодунуң амыдыралының 30 ажыг чылдарын тыва дыл эртеминге, национал кадрларны белеткээринге, өөредилге номнарын чогаатчырынга бараалгаткан. Ол тыва дылдың хөгжүлдезинге эртемден, педагог база чогаалчы бооп киржип чораан.

Тывага эң баштай 1930 чылда латин алфавитке үндезилээн тыва бижиктиң төлевилелин эккелген эртем экспедициязының составынга чедип келген.

Тыва дылдың бөгүн ажыглап турар бижии –Александр Пальмбахтың хөй чылдарда кызымаа-биле кылган ажылының үре-түңнели-дир.”Тыва орфографияның үндезиннерин” Зоя Борандаевна Чадамба-биле кады үндүргеннер. База “Тыва дыл кичээлдери” деп 12 үндүрүлгелиг номун чырыкче парлаан.

Оларның иштинден тыва дылдың база бир көскү шинчээчизи Ф.Г. Исхаков-биле кады удуртуп кылган “ Грамматика тувинского языка” (1961) деп ажылы онзагай. Ол болза тыва дылды мурнуку үеде шинчилеп келгенин түңнеп көргүскен улуг хемчээлдиг ажил бооп турар.

А.А. Пальмбахты тыва дыл эртеминге киирген улуг үлүг-хуузу дээш Республика ордени болгаш Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл ордени-биле шаңнаан.

Монгуш Шокар-Чүлдүм оглу Лопсанч –Чимит (ортузунда)

Монгуш Шокар-Чүлдүм оглу Лопсан –Чимит

Барыын-Хемчиктин Ак деп черге 1888 чылда төрүттүнгөн. 18 чыл дургузунда Төвүтке билиглерин сайзыраткаш, хары угда хүрээге бараан болуп келген. Ол немец , француз, моол, кыдат дылдарны билир турган.

Тыва Арат Республиканың чазаа аңаа немец алфавитке үндезилеп, латинчиткен тыва бижикти чогаадыр даалга берген. Ол даалганы 1 чыл ажыг үеде күүседипкен. 1929 чылдың февраль 3-те Тыва Арат Республиканың Намының Төп Комитеди алфавитти чүүлдүг деп көргөн. Тыва үндезинге чогаадып кылган тыва бижик хүлээп алдынган болгаш улус чонга бараан болуп эгелээн.

Республиканың күрүне архивинде Лопсан-Чимиттин номунуң чүгле бирги, ийиги эгези кадагалаттынып арткан, үшкү, дөрткү ажылы “арыглаашкынга” таварышкан деп архивчилер бодап турар.

Автор бодунуң ийиги номун “Тыва араттын үндезин сөзүнүң үжүү (үнү)” деп адаан. 1932 чылда ону кеземчениң дээди ялазы-биле адып шииткен. 1965 чылда агарткан.

Шулуу Чыргал-оолович Сат

Шулуу Чыргал-оолович Сат

Шулуу Чыргал-оолович Сат 1926 чылда Улуг-Хем кожууннуң Кашпал деп черге малчын өг-бүлеге төрүттүнген. Ол Кызылдың 2 дугаар школазын мөңгүн медаль-биле дооскаш, 1947 чылда Ленинградтың күрүне университетинин чөөн чүк факультетинге өөренип кирип алган. Ооң башкылары шылгараңгай эртемденнер.

Ол студент чылдарындан дыл эртеминге улуг салым-чаянын көргүскен. 1952 чылда университетти дооскаш-ла, Тываның литература болгаш төөгүнүн эртем - шинчилел институтунга эртем ажылын кыла берген. Эш-өөрү-биле кады ол “Тыва-орус словарьны” тургускан. Баштайгы эртем ажылдар парлап эгелээн. 1958 чылда ол Кызылдың башкы институтунга ажылдап кирип алган. 1962 чылда аспирантураны дооскаш, ол кандидат диссертациязын “Тыва дылга причастие” деп темага, 1972 чылда “Тыва литературлуг дылдың хевирлеттингени болгаш сайзыралы” деп доктор диссертациязын камгалаан.

Ш.Ч. Сат –профессор, ийи өөрөдилге номунуң, хөй санныг эртем-методиктиг программалар, номнарның автору. Тывада баштайгы профессор.

Хомушку Даяна үзүндүнүн аянныг номчулгазын шээжи-биле чугаалаар

Тыва дылымга йөрээл.

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдерниң делгемнери, тайга-таңдыларның бедиктери, кылаң хөлдерниң оожум-топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының, аялгаларының аразынга мөңгө шагда хомустун үнү бооп чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрөөн дылым! (Шулуу Сат).

Владимир Михайлович Наделяев

Владимир Михайлович Наделяев

Владимир Михайлович Наделяев (14.08.1812 Хабаровск-19.08.1985,Новосибирск) – тюрколог , ниити дыл эртемнериниң болгаш шенелде фонетиканың специализи , 150-ден хөй сибиржи лингвистерни өөредип, кижизиткен педагог. Ооң ады делегейниң шылгараңгай дыл эртемденнериниң энциклопедиязынче кирген . 1944 чылда Ленинградтың күрүне университетиниң филология факультетиниң түрк-моол салбырын дооскаш , аңаа ажылдап арткан. 1947 чылда ССРЭ-ниң составынга кирген Тыва Автономнуг Областың чазааның дилээ-биле ЛКУ-ге дыл , литература болгаш төөгү талазы –биле специалистерни белеткээр тыва школаларның доозукчуларының бөлүүн хүлээп алган Наделяев В.М. болүктүң удуртукчузу, боду белеткеп кылгаш, тыва дыл талазы-биле тускай курстарны эрттирип турган, шинчилел ажылынче студентилерни хаара туткан. Аңаа Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы атты тывыскан.

Владимир Михайлович Надеяев тыва
эртемденнер-биле

Биче-оол Монгуш Допчунович

Улус өөредилгезиниң хоочуну, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, тыва дылдың көскү шинчилекчилериниң бирээзи, өөредилге номнарының автору, эртемден.

-1910 чылдың январь 15-те Танды Тываның амгы Чаа-Хөл кожууннуң Адар-Төш деп черге малчын өг-бүлеге төрүттүнген.

-1926 чылда – Намның алды ай хуусаалыг партийжи курузунуң дыңнакчызы;

-1927-1932 чылдарда- Ленинград хоорайга Советтиг Чөөн чүк угланышкынныг биче чоннарның ажилчын факультединиң студентизи;

-1932-1933 чылдарда – Чөөн чүктүң ажилчын чоннарының коммунистиг университетиниң (КУТВ-туң) студентизи;

-1933-1943 чылдарда – Кызылдың каттышкан школазынга нам болгаш башкы салбырының башкызы, директору;

-1943-1944 чылдарда ТАР-ның Чырыдышкын яамызының килдис эргелекчизи;

-1944-1945 чылдарда – Тыва автономнуг областың улус өөредилге килдизиниң инспектору, методизи;

-1945-1958 чылдарда – Партияның Тыва обкомунуң чанында совет партия школазының башкызы;

-1950 чыл-СЭКП ТК-ның Дээди партия школазының бот-өөредилге салбырының доозукчузу;

-1958-1987 чылдарда ТДЛТЭШИ –ниң дыл болгаш бижик секторунуң улуг эртем ажилдакчызы.

-1987 чылда мөчээн.

Биче-оол Монгуш Допчунович

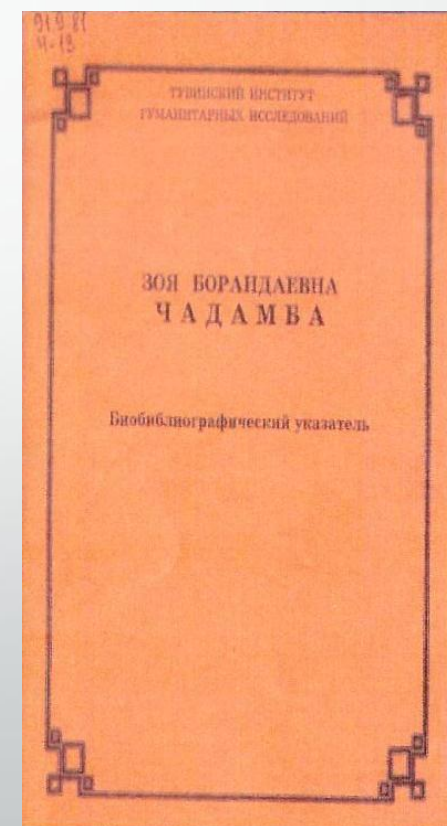
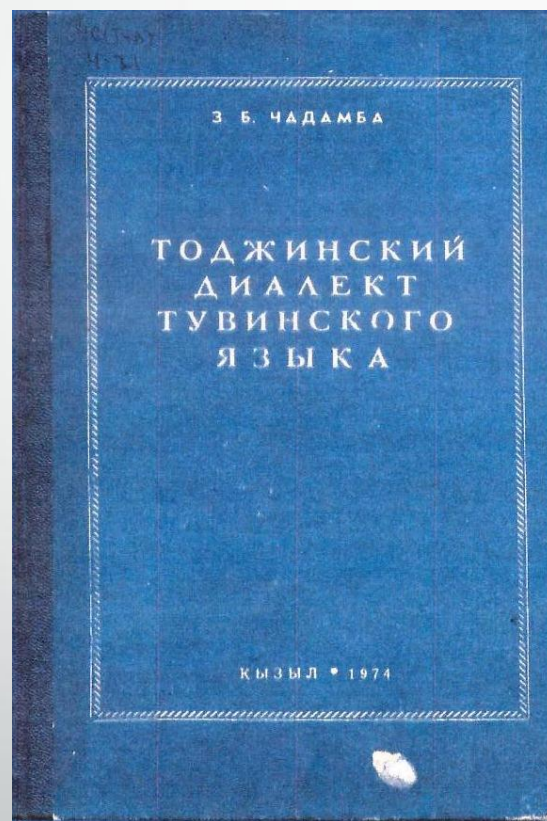
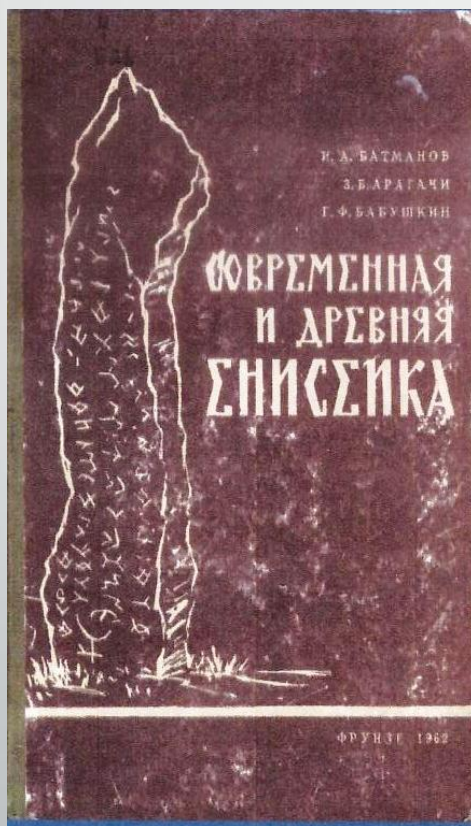

Зоя Борандаевна Чадамба. Филология эртемнериниң кандидады, Күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг эртем ажылдакчызы.

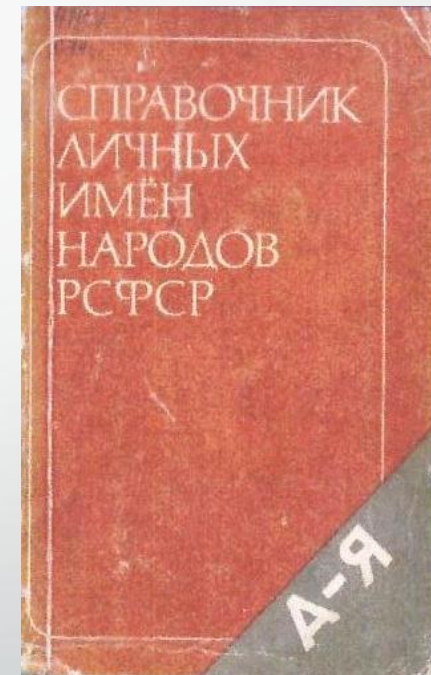
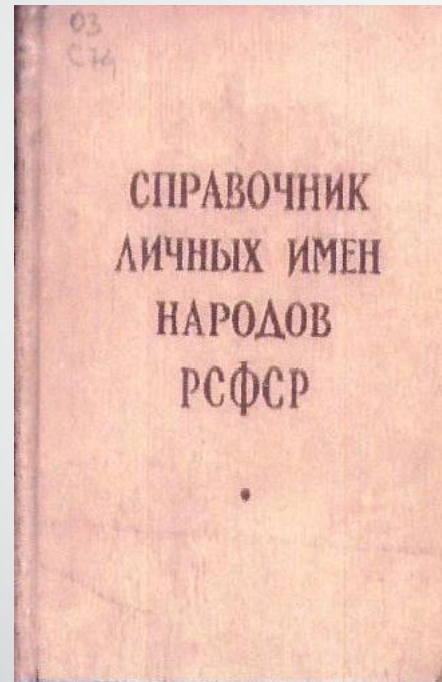
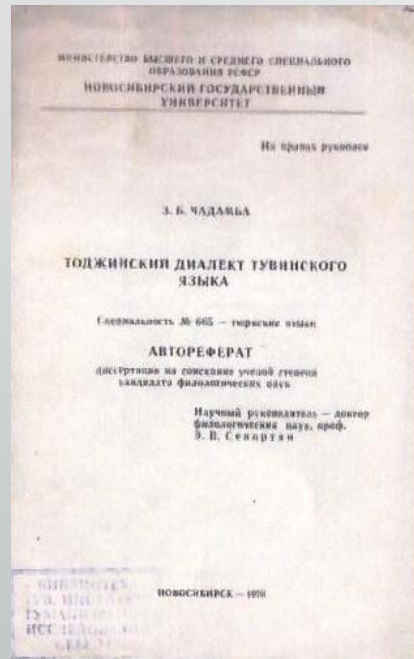
Зоя Борандаевна Чадамба.

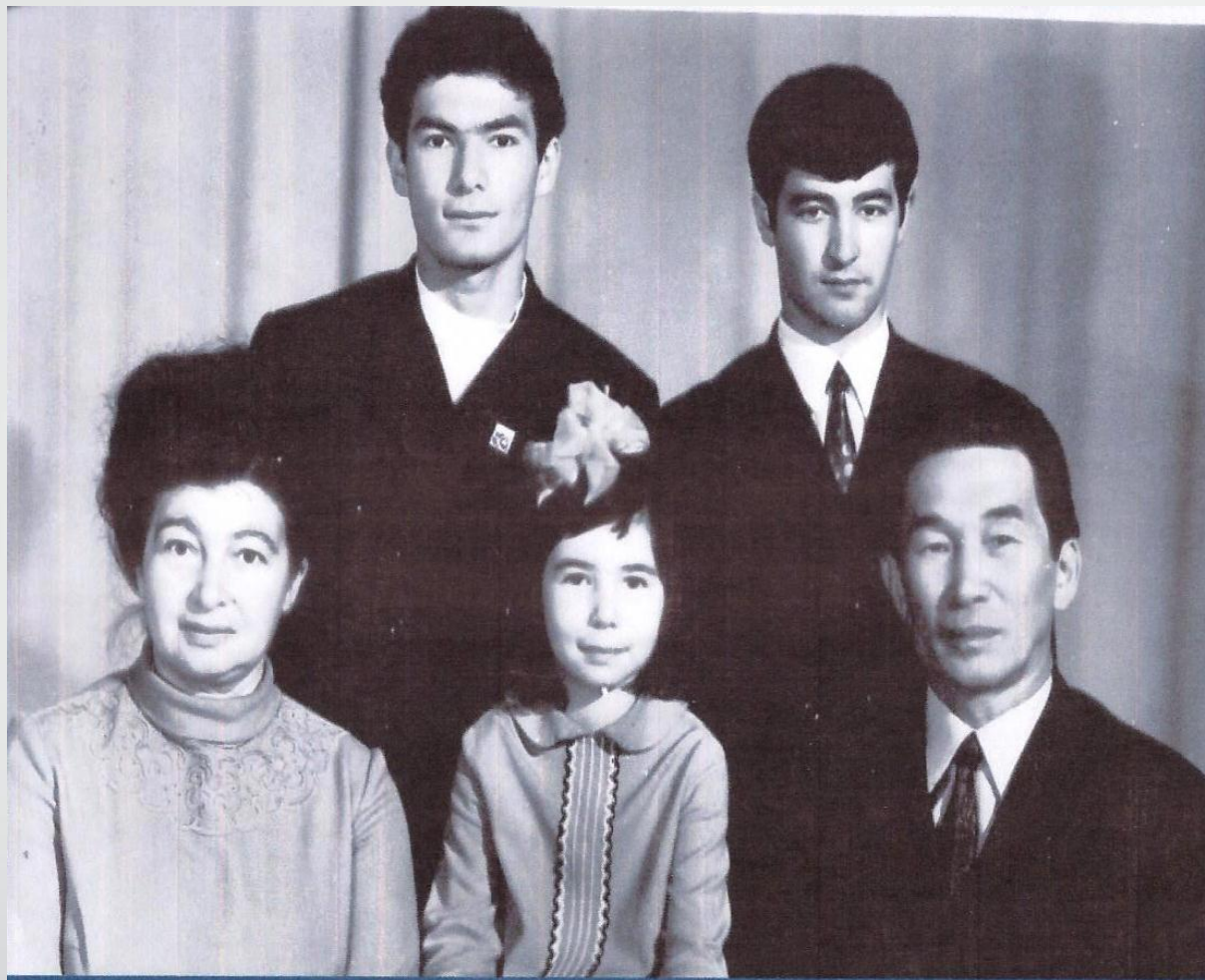
Зоя Борандаевна Чадамба 1928 чылдың март 10-да Тожу кожууннуң Хөл деп черге төрүттүнген. 1953 чылда Ленинградтың күрүне университетинин чөөн чүк факультетинин тыва салбырын чедишкинниг дооскан. 1962-1965 чылдарда СССР-ниң Москвада эртем академиязының дыл институтунун аспирантызы бооп өөренип эгелээн. 1970 чылда Новосибирск хоорайга “Тыва дылдың Тожу диалектизи” деп темага кандидат диссертациязын чедишкинниг камгалап алган. Зоя Борандаевна Чадамба 1957 чылда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунче чалаттырып ажылдап келген. Дыл, бижик секторунун тургузукчуларының бирээзи. З.Б. Чадамба 1968 чылда үнген “Тыва-орус словарьның”, 1980 чылда үнген “Орус-тыва словарьның” тургузукчуларының бирээзи. Ооң тыва эртемге үлүг – хуузун чырыткан “Тыва диалектология болгаш түрк руниктиг бижик” (“Тувинская диалектология и тюркская руника”) деп ному 2013 чылда үнген.

З.Б. Чадамбаның эртем ажылдары

З.Б. Чадамбаның эртем ажылдары

Д.А. Монгуштуң өг-бүлөзи.

Өөнүң ишти Регина Рафаэльовна – педагогика эртемнериниң кандидады,
Тыва Республиканың Улустуң башкызы, ажы-төлү.

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш –билдингир дыл эртемдени, Тыва АССР-ниң эртемнериниң алдарлыг ажылдакчызы.1928 чылда Өвүр кожууннуң Арыг-Бажы деп черге төрүттүнген. 1957 чылда Москваның Күрүне Университедин, 1962 чылда “ Түрк дылдар” деп тускай эртемге аспирантураны дооскан.Тыва морфологияга кандидат диссертациязын 1964 чылда камгалаан.

Ооң бүгү амыдыралы Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем шинчилел институту-биле харылзаалыг.Ол үр чылдарда дыл секторунда башкарыкчы эртем ажылдакчызы болуп ажылдаан.

Ооң эртем ажылдарының даңзызы 120 ажыг аттыг. Ук парлаан чүүлдер авторну төрөөн дыл шинчилелиниң төөгүзүн хаара туткан делгем сонуургалдыг кижиге кылдыр көргүзүп турар.

Ооң удуртулгазы-биле “Тыва –орус” (1968), “Орус-тыва” (1980) словарьларны тургускан. Ооң ачызында тыва чон “Тыва дылдың тайылбырлыг словары” деп чугула ажылдың I –ги (2003), II-ги (2011) томнарын улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган.

Ол элээн каш шаңналдыг,ооң иштинде “Улустарның найыралы орден”, “Тыва Республиканың орденин” эдилеп чоруур.

Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш

“Тыва дылдың тайылбырлыг словарының” тургузукчуларының бирээзи болгаш ооң кол редактору.

2008 чылда Тыва Республиканың Чазак Даргазының эртем болгаш техника талазы-биле шаңналының эдилекчизи.

